

УДК 7:780.6]:903(477)

**МУЗИЧНА ТЕМАТИКА ТА МУЗИЧНИЙ
ІНСТРУМЕНТАРІЙ В ІСТОРИКО–
КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНИ**
**MUSICAL TOPIC AND MUSICAL INSTRUMENTS
WITHIN HISTORICAL AND CULTUROLOGICAL
REMINDERS OF UKRAINE**

Кузьменко Г. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри образотворчого мистецтва, Київський
університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна),
e-mail: h.kuzmenko@kubg.edu.ua,
ORCID ID: 0000-0002-0613-3934

Kuzmenko H. V.,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor, Department of Fine Arts, Boris Grinchenko
University of Kyiv (Kyiv, Ukraine),
e-mail: h.kuzmenko@kubg.edu.ua,
ORCID ID: 0000-0002-0613-3934

В історико-культурологічному аспекті розглядаються музичні образи та музичний інструментарій українського народу стародавніх часів, подається детальний художній аналіз пам'яток монументального живопису і творів декоративно-прикладного мистецтва України, присвячених музичній тематиці.

Ключові слова: музичні інструменти, монументальний живопис, фресковий розпис.

The article examines within an historical and culturological aspect musical figures and musical instruments of Ukrainian nation from ancient times, and also presents a detailed artistic analysis of reminders of monumental paintings and works of decorative and applied arts of Ukraine, dedicated to the musical topic.

Keywords: musical instruments, monumental painting, mural painting.

Постановка проблеми. Музичні образи та музичний інструментарій, відображені у творах візуального мистецтва не залишилися поза увагою вчених, в першу чергу істориків, культурологів, мистецтвознавців. Проте, як свідчить аналіз наукових публікацій, питання цілісного й систематизованого дослідження, присвяченого вивченню музичної тематики, відтвореної в історико-культурологічних пам'ятках образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва України сьогодні, по суті, залишається нерозв'язаним, хоча внутрішня спорідненість музики й візуального мистецтва є основною тенденцією розвитку художньої культури сьогодення. Виняток становлять стислі результати історичного та культурологічного характеру, а також окремі матеріали у галузі мистецької педагогіки, переважно присвячені дослідженню проблеми використання взаємозв'язків музики та образотворчого мистецтва у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів.

Аналіз досліджень. Історію виникнення й трансформації музичних інструментів українського народу відображено в численних дослідженнях композиторів та музичних етнографів (Ф. Колесса, Л. Кушлик, М. Лисенко, І. Мацієвський, М. Хай, В. Шостакович, Б. Яремко та ін.). Так, у монографії вітчизняного етноінструментознавця Г. Хоткевича здійснено спробу науково систематизувати

й класифікувати традиційні народні музичні інструменти українського народу, але дослідник не ставив за мету розкрити питання особливостей візуалізації музичних інструментів у пам'ятках образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва України [9].

В галузі мистецької педагогіки українські та російські вчені (Д. Кабалевський, Л. Масол, Т. Надолинська, Б. Неменський, О. Ростовський, Г. Шевченко, Б. Юсов та інші) впроваджували ідею комплексного впливу мистецтва на особистість з метою збагачення естетичних вражень школярів, підвищення рівня їхньої художньої та загальної естетичної культури за рахунок свідомого розуміння специфіки художньо-образних засобів різних видів мистецтва, а відтак – формування в них цілісного уявлення про єдність законів художньої творчості, мистецтво як образну форму відображення дійсності [3].

Мета даної статті полягає у систематизації та здійсненні в історико-культурологічному аспекті детального художнього аналізу пам'яток образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, присвячених музичній тематиці та музичного інструментарію українського народу.

Виклад основного матеріалу. Численні археологічні знахідки пам'яток ужиткового мистецтва пізнього палеоліту, неоліту та пізніших епох свідчать про те, що у дохристиянські часи східнослов'янські племена, які населяли територію сучасної України, вже мали примітивні музичні інструменти (бубни, гусла, лютні, ріжки, сопілки тощо), під акомпанемент яких у стародавніх поселеннях відбувалися культові відправи.

Так, під час розкопок Мізинської стоянки (бл. 18 000 років до н.е.) серед низки різноманітних виробів з кісток мамонта українськими істориками та археологами (Ф. Вовк, В. Куриленко, Л. Чикаленко, І. Шовкопляс та ін.) були знайдені залишки декорованих примітивним гравірованим орнаментом предметів, які нагадують шумові та ударні музичні інструменти. Ці набірні шумові «браслети» й «молоточки», виготовлені з рогу північного оленя, на думку вчених, могли утворити цілий музичний ансамбль, що застосовувався для супроводу магічних обрядів [11]. Завдяки праці вчених реставровані інструменти набули нового життя – сучасні музиканти змогли відтворити звучання одного з найдавніших у світі «оркестрів» [5, с. 37]. Декоративне оздоблення найдавніших пам'яток музичного мистецтва візерунками з геометричними мотивами (риски, крапки, відрізки) у невибагливому їх поєднанні, дозволяє висловити припущення, що музика вже у стародавні часи відігравала вагомую роль у побуті українського народу.

Серед пам'яток неолітичної доби археологи зустрічають духові язичкові, струнні, односторонні барабани, первісні ксилофони і флейти з ігровими отворами. Відомо, що деякі з цих старовинних музичних інструментів використовуються у народному музикуванні й сьогодні [9].

На розмаїття музичного інструментарію цієї доби вказують численні пам'ятки візуального

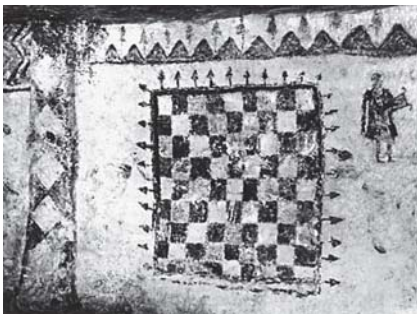
мистецтва: розписи склепінь, елементи ювелірних виробів, предметів побуту із зображенням культових чи побутових сцен, на яких трапляються постаті виконавців на різних музичних інструментах.

Зображення музиканта знаходимо на скіфській золотій пластині – прикрасі головного убору, знайденої при розкопках кургану поблизу села Сахнівка Черкаської області (1901 р.). Ця коштовна знахідка датується другою половиною IV ст. до н.е. і зберігається в Музеї історичних коштовностей України. Майже в центрі розгорнутої композиції з культовим сюжетом серед інших персонажів можна побачити бородатого музиканта, який грає на струнному, подібному до грецького інструменті, супроводжуючи магічний ритуал.



Золота пластинка. Друга половина IV ст. до н.е.
З кургану поблизу с. Сахнівка, Черкаська обл.

Цікавим джерелом для дослідження вітчизняної музичної культури пізньоскіфської держави (III століття до н.е. – III ст. н.е.) стала інша археологічна пам'ятка – розпис одного зі склепінь Неаполя Скіфського. Настінний розпис із зображенням скіфа з грецькою лірою в руках, який стоїть біля величезного килима, ймовірно ілюструє певні уявлення про світ.



Деталь розпису склепу Неаполя Скіфського.

Розвиток загальної культури людства позначився й на розвитку художньої та музичної культури народів, які проживали на території сучасної України. Знаходження нових способів звуковидобування, ускладнення, чи навпаки спрощення конструкції вже існуючих музичних інструментів сприяло не лише розширенню їх діапазонів, тембрів і функцій, витонченішої організації звучання, а також еволюції та збагаченню музичного інструментарію.

Про це переконливо свідчать фрескові розписи видатної пам'ятки середньовічного

монументального мистецтва доби Київської Русі – Софійського собору у Києві (перша половина XI ст.). Ідейний задум замовників, спрямований на утвердження християнського віровчення і зміцнення феодальної влади визначив особливості живописного оздоблення цього головного храму Давньоруської феодальної держави, у якому тісно переплелися світське та релігійне начала. Фрескові розписи інтер'єрів Софійського собору – «митрополії руській» зберігають унікальні свідчення про високий рівень духовної, зокрема художньої та музичної культури Київської держави. Нема сумнівів, що настінний живопис виконувався не одночасно і при цьому різними художниками, на що вказує строкатість розписів, але цінність цих пам'яток давньоруської і світової культури є безперечною. Слід зазначити, що такої кількості й якості побутових сцен більш нема на жодному монументально-живописному ансамблі стародавніх часів [10, с. 331–332].

Опанування технології фрескового розпису Київська Русь завдячує візантійським впливам. Давньоруські живописці, працюючи пліч о пліч з грецькими майстрами, створили в техніці «чистої» фрески (Buon Fresco) надзвичайні за глибиною та виразністю образи, що гармонійно поєднані з пластикою простору.

Композиційною цілісністю, декоративністю, чіткістю художньої мови вирізняються фрескові розписи південної та північної веж Софійського собору (датується другою половиною XI – початком XII століття). Розчищення фресок від нашарувань олійного живопису XIX ст. та реконструкція їх фрагментів дозволила вченим висловити гіпотезу, що живопис башт відтворює прийом київської княгині Ольги візантійським імператором Константином Багрянородним під час візиту княгині до Константинополя, який відбувся у середині X століття [1].

Згідно цієї же гіпотези, один із сюжетів багатьох фрескових розписів південної вежі, що розташований вздовж сходів, які ведуть на хори, відбиває багатофігурну сцену із зображенням виступу великого (11 постатей) придворного імператорського оркестру музикантів–професіоналів.

На приглушеній оксамитовій поверхні частково збережених під шарами олійних фарб пізнішої доби фрескових розписах у дещо архаїчній манері зображено підкреслено площинні, узагальнені розвороти легких за своїми пропорціями фігур виконавців на різних музичних інструментах. Усі фігури музикантів органічно вписані в простір, загальна побудова композиції обумовлена традиціями середньовічного візантійського монументального мистецтва, оскільки давньоруський монументальний живопис у ті часи знаходився лише на стадії свого становлення (Н. Кондаков).

Слід зазначити оригінальність художнього вирішення сцени: естетична виразність силуетів, пружинистість ліній, які передають відчуття руху ніг музикантів, м'яке чергування форм і пауз

створюють спокійний організований ритм, завдяки чому у статичній композиції водночас відчувається певна внутрішня динаміка.

Склад оркестру, зображений на фресці, за слушним твердженням Л. Ройзмана, є типовим для візантійського імператорського двора [7]. На фресці можна побачити виконавців на поперечній флейті, металевих тарілках, сурмах, лютні. Нижче лютніста зображено музиканта який, сидячи на лаві, грає на великій щипковій лірі, що стоїть на підлозі між його ногами. Реставрація фрески (С. Висоцький та І. Тоцька) дозволила виявити музиканта, який грає на пневматичному органі – складному клавішно–духовому музичному інструменті, відомому в Київській Русі з XI століття завдяки її зв'язкам із Візантією. Так, на лівій частині фрескового розпису чітко проглядає зображення типової для візантійської музичної культури часів середньовіччя переносної установки з трубами, за якою обличчям до глядача сидить органіст, поклавши руки на клавіатуру – мануал. Двоє помічників, стоячи на «міхах» – повітряно–нагнітальному механізмі, закачують повітря в органічні труби. Завдяки реконструкції стертих фрагментів фрески дослідниками було висловлено припущення, що поряд з органістом, замість зображень двох танцюристів, один з яких танцює з хусткою, інший – навприсядки, художниками XI століття було намальовано зовсім інший сюжет – музикантів–виконавців, які, сидячи на лавах, грають на музичних дзвонах і маленьких парних барабанчиках.

Нема сумнівів, що кількість, розмаїття та довершеність зображених на фресці музичних інструментів (духові, ударні, струнні та орган з ножними міхами, який завдяки впливу Візантійської культури на життя княжого двора використовувався лише для світського музикування) передбачала надзвичайну злагоженість звучання, а відтак – професіоналізм виконавців. Отже, при абстрагуванні від сюжету можна вважати, що зазначений фресковий розпис повною мірою відбиває, по–перше, справжній стан професійної інструментальної музики і досягнення музичної культури Київської Русі, по–друге, зміст і виконання фрескових розписів вказує на оригінальність давньоруського живопису та високий рівень майстерності художників.



Південна вежа, Фресковий розпис що розташований вздовж сходів, що ведуть на хори. Реконструкція С. Висоцького та І. Тоцької.

Серед розмаїття різних за сюжетами сцен суто світського змісту північної башти, що відображують побут княжого двора, в одному з медальйонів прериття можна побачити зображення (дагується близько 1120–1125 рр.) ще одного музиканта у східному головному уборі, який тримає на лівому плечі музичний інструмент типу фіделя (вієли) [2, с. 35]. Термін «фідель» (нім. Fiedel, від лат. fides – струна); вієла (італ. viella, франц. vielle) зазвичай позначає не лише сам інструмент, але й усю групу струнних смичкових інструментів, що були поширені в побуті багатьох народів середньовічної Європи [6, с. 806]. За припущенням І. Тоцької музикант грає на струнному смичковому музичному інструменті ребек, відомому з XII століття і поширеному серед жонглерів, менестрелів та інших мандрівних музик в країнах Західної Європи [8, с. 52]. Зображення виконавця не можна пов'язувати зі східними слов'янами [4, с. 266]. Суто східний тип обличчя, спрямовані на глядача великі мигдалеподібні очі музиканта настільки індивідуальні, що його, ймовірно, можна трактувати як портрет одного з реально існуючих музикантів–солістів тих часів.

Глибину образів посилює кольорова гама фресок: завдяки використанню середньовічними художниками природних, переважно земляних (вохри, умбри) пігментів, з доповненням їхньої палітри марсами, синім та зеленим кобальтами дало змогу побудувати м'який, виважений, стриманий колорит.

Незважаючи на велику кількість механічних пошкоджень, втрату чи ослаблення барвистих шарів поверхонь фрескових розписів (від часу, побілок, покриття гарячою оліфою, яку в якості ґрунтовки необачно використовували реставратори XIX ст. у процесі їх запису олійними фарбами) виразність створених середньовічними майстрами художніх образів на обох розглянутих фресках безперечна. Гармонійне поєднання архітектурної цілісності споруди із монументальним живописом свідчать про високий ступінь професіоналізму зодчих і живописців доби Київської Русі, імена яких сьогодні невідомі.

Одне з найстародавніших зображень гусел (струнний щипковий інструмент) можна побачити на київському однарусному двостулковому срібному браслеті–наручі, що датується XII століттям. Стулки цього широкого ритуального браслету розділені на три арки та прикрашені гравійованим візерунком із зображенням язичницького свята. На одній з арок у довгому вишитому одязі та ковпаку на голові в обрамленні візерунків з рослинними мотивами зображено музику–гусляра. Дивлячись на язичницьке божество гусляр пальцями правої руки «бряцає» по струнах крилоподібних гусел, лівою – глушить непотрібні звуки. Зображені на браслеті гусла в Україні ще називали «яворчатими», оскільки робили цей музичний інструмент переважно з явору. Через чисельні зображення свят фігуративно–міфологічних сюжетів, обрядів, побутових елементів та язичницьких символів подібні браслети–наручі в деяких джерелах

називають «срібним фольклором», що доповнює скупі уривки давнього епосу.



Зображення гусяра на двостулковому браслеті–наручі. XII ст. Срібло, карбування, гравірування, чорнь.

Висновок, подальші перспективи. Народжені з обрядів та ритуалів первісної людини – музика, образотворче та декоративно–прикладне мистецтво упродовж багатьох тисячоліть існували синкретично. У сучасному світі вони безпосередньо між собою не пов'язані, хоча внутрішня спорідненість цих видів мистецтва є основною тенденцією розвитку художньої культури сьогодення. Розглянуті пам'ятки стародавнього мистецтва містять значний об'єм історичної інформації, яку в подальшому ще належить дізнатися людству. Аналіз цієї інформації дозволить розкрити зміст багатьох фактів та сторінок вітчизняної і світової історії.

Безперечно, у межах однієї публікації неможливо представити повний художній аналіз усіх пам'яток стародавнього образотворчого та декоративно–прикладного мистецтва України, що містять зображення музикантів та музичних інструментів, а також провести паралелі з сучасністю. Це питання плануємо вирішити у своїх подальших розвідках.

Список використаних джерел

1. Баканурський, АГ., 1991. 'К вопросу о первом изображении скomorohов на Руси', *Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура*, К., с.76–79.
2. Владышевская, ТФ., 2006. 'Музыкальная культура Древней Руси', М.: *Знак*, 472 с.
3. Кузьменко, ГВ., 2016. 'Підготовка майбутніх учителів образотворчого мистецтва до організації художньо–творчої діяльності учнів основної школи': дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04. «Теорія і методика професійної освіти», К., 280 с.
4. Лазарев, ВН., 2000. 'Искусство Древней Руси. Мозаики и фрески', М.: *Искусство*, 303 с.
5. Маценко, ГО., 2002. 'Книга рекордів України. Культура і мистецтво. Спорт і розваги', Тернопіль: *Навчальна книга – Богдан*, 80 с.
6. 'Музыкальная энциклопедия', 1981, Гл. ред. Ю. В. Келдыш. Т.5. Симон – Хейлер, М.: «Советская энциклопедия», 1056 с.
7. Ройзман, ЛИ., 2001. 'Орган в истории русской музыкальной культуры: В 2 т.', 2 изд., перераб., доп. и расш, Казань: *Музыка: Казан. гос. консерватория*, Т.2, 493 с.
8. Тоцька, І., 1955. 'Музики на малюваннях Софії Київської', *Пам'ятки України: історія та культура*, №1, с.45–53.
9. Хоткевич, ГМ., 2012. 'Музичні інструменти українського народу', Друга редакція, упоряд., підг. тексту, покажч. О. О. Савчук; післямови І. В. Мацієвського, В. Ю. Мішалова, М. Й. Хая, Харків: *Видавець Савчук О. О.*, 512 с.

10. Шарлемань, Н., Ульяновський, В., 2011. 'Животный мир и охота на фресках Софии Киевской', *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко* / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.–кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко, К., с.322–334.

11. Шовкопляс, ІГ., 1965. 'Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднелолитическую эпоху', Киев: *Наук. думка*, 327 с.

References

1. Bakanurskij, AG., 1991. 'K voprosu o pervom izobrazhenii skomorohov na Rusi (To the question about the first image of buffoon in Russia)', *Otechestvennaja filosofskaja mysl' XI–XVII vv. i grecheskaja kul'tura*, К., s.76–79.
2. Vladyshevskaja, TF., 2006. 'Музыкальная культура Древней Руси (Musical culture of ancient Russia)', М.: *Знак*, 472 с.
3. Kuz'menko, GV., 2016. 'Pidgotovka majbutnih uchyteliv obrazotvorchogo mystectva do organizacii' hudozhn'o–tvorchoi' dijaln'osti uchniv osnovnoi' shkoly (Preparation of future teachers of fine arts for the organization of artistic and creative activity of students of the main school)': dys. ... kand. ped. nauk: spec. 13.00.04. «Teorija i metodyka profesijnoi' osvity», К., 280 s.
4. Lazarev, VN., 2000. 'Iskusstvo Drevnej Rusi. Mozaiki i freski (Art of Ancient Russia. Mosaics and Murals)', М.: *Iskusstvo*, 303 s.
5. Macenko, GO., 2002. 'Knyga rekordiv Ukraїny. Kul'tura i mystectvo. Sport i rozvagy (Book of records of Ukraine. Culture and art. Sports and Entertainment)', Ternopil': *Navchal'na knyga – Bogdan*, 80 s.
6. 'Muzykal'naja jenciklopedija (Musical encyclopedia)', 1981, Gl. red. Ju. V. Keldysh. T.5. Simon – Hejler, M.: «Sovetskaja jenciklopedija», 1056 s.
7. Rojzman, LI., 2001. 'Organ v istorii russkoj muzykal'noj kul'tury: V 2 t. (Organ in the history of Russian musical culture: In 2 tons)', 2 izd., pererab., dop. i rassh, Kazan': *Muzyka: Kazan. gos. konservatorija*, Т.2, 493 s.
8. Toč'ka, I., 1955. 'Muzyky na maljuvannjah Sofii' Kyi'vs'koi' (Music on the drawings of Sophia of Kiev)', *Pam'jatky Ukraїny: istorija ta kul'tura*, №1, s.45–53.
9. Hotkevych, GM., 2012. 'Muzychni instrumenty ukrai'ns'kogo narodu (Musical instruments of the Ukrainian people)', Друга редакція, упоряд., підг. тексту, покажч. О. О. Савчук; післямови І. В. Мацієвського, В. Ю. Мішалова, М. Й. Хая, Харків: *Видавець Савчук О. О.*, 512 с.
10. Sharleman', N., Ul'janovs'kij, V., 2011. 'Zhivotnyj mir i oхota na freskah Sofii Kievskoj (Fauna and hunting in the frescoes of Sofia Kiev)', *Sofija Kyi'vs'ka: Vizantija. Rus'. Ukraїna. Zbirka statej na poshanu d. ist. nauk, prof. N. M. Nikitenko* / Vid. red. d. ist. nauk, prof., chl.–kor. NAN Ukraїny P. S. Sohan'; uporjad. D. Gordijenko, V. Kornijenko, K., s.322–334.
11. Shovkopljjas, IG., 1965. 'Mezinskaja stojanka. K istorii Srednedneprovskogo bassejna v pozdnepaleoliticheskuju jepohu (Mezinskaya parking. To the history of the Middle Dnieper basin in the Late Paleolithic era)', Kiev: *Наук. dumka*, 327 s.
